

En kæde vi kan holde i vore hænder

En samtale med den serbiske forfatter Aleksandar Tisma

ELSE-MARIE LEANDER FOG HANSEN

– *De har nu i mange år som forfatter beskæftiget Dem med 2. Verdenskrig. Hvad har krigen først og fremmest lært Dem?*

– Intet menneske står mig nærmere end Adolf Hitler. Hitler lærte mig at leve og at overleve. Ingen andre, ikke Goethe, ikke Jaspers, ikke de store filosoffer, men Hitler, for han viste os betingelserne for liv og død og for overlevelse. Så hvis man spurgte mig, hvem af alle verdens tænkere, der har haft størst indflydelse på mig, måtte jeg sige Adolf Hitler.

– *Virkelig? Det er skræmmende!*

– Ja, det er skræmmende, men sandt. Jeg lærte af ham i praksis. Ikke fra *Mein Kampf*, som jeg havde, men var for doven til at læse. Nej, det han propagerede, har jeg "studeret" nøje, for det blev mit livs realitet. Det kender jeg kun alt for godt.

– *Var 2. Verdenskrig et unikt tilfælde af brutalitet og ondskab, eller mener De, civilisationen er en tynd fernis under hvilken den slags krige og brutalitet konstant lurer?*

– Ondskaben var ufattelig. Jeg har kendskab til de mest utrolige bestialiteter. Men det virkelig nye ved 2. Verdenskrig var, at mennesker for første gang åbent erkendte, at de ville dræbe, og at de ville udrydde bestemte samfundsgrupper. For første gang blev noget sådant planlagt og proklameret uden samvittighedskvaler eller religiøse anfægtelser. De sad om et bord på Wannsee-konferencen i januar 1942 og sagde til hinanden: "vi skal udrydde 6 millioner mennesker. Hvordan gør vi det? Vi har denne her insektgift, som vi har eksperimenteret med – den er også god til mennesker." Aldrig før i historien havde ondskaben antaget en så videnskabelig

form. Her skete et skred mod mere ekstreme forbrydelser. For når noget bliver videnskabeligt accepteret, er næste skridt, at det kan og skal gøres, og hvorfor ikke, når nu det er praktisk og hurtigt? Så er tankegangen bragt ind i verden, tilgængelig også for næste generation.

– *I begyndelsen af Deres roman Kapo, hvor hovedpersonen Lamian udnytter lejrfangen Helena seksuelt, håber han, hun vil glemme sit personlige liv og overgive sig til det almene, til drifterne. Som han som kapo selv har gjort det. Mener De, der inden i os er et lag, hvor vi alle er ens, uden individualitet og i drifternes vold?*

– Jeg vil ikke sige, vi alle er ens. Nogle er mere bundne af deres drifter og aggressioner end andre. Jeg vil tro, 80% af alle normale mennesker ville blive slaver af deres drifter, hvis samfundet blev tilstrækkelig farligt og brutalt. Elendige livsvilkår og politisk magtmisbrug kan få helt almindelige mennesker til at handle ganske anderledes end de ellers ville, som vilde dyr.

– *Men der er altså undtagelser, ikke alle mennesker vil være i stand til at nå dette punkt?*

– Nej, men desværre er de undtagelser, for det er ikke nok at være god, man skal også være forberedt på ekstreme situationer. Hvis man ikke er det, vil man, trods sin godhed, gøre hvad der bliver sagt, hvis man fx under krigen får en ordre. Men undtagelserne findes. Under 2. Verdenskrig var der en tysk soldat her i Serbien, Josef Schultz, som havde været tegnelærer. Han fik ordre til at skyde 100 bønder, for sådan var reglen: 100 serbere for hver tysk soldat. Så de kom til en landsby og samlede 100

mennesker for at likvidere dem. Men Josef Schultz sagde: "jeg kan ikke, jeg vil ikke." Så rev man de militære distinktioner af ham og likviderede ham sammen med bønderne. I lejrene var der også fanger, der nægtede, når tyskerne for at ydmyge dem beordrede dem til at skyde en kammerat. Men dette er store undtagelser. Jeg ved ikke, hvor disse mennesker finder sådanne positive kræfter, muligheden for at overgå sig selv, for vi vil alle leve, og når vi er i stor fare, gør vi alt for at overleve, simpelthen. Uden betingelser.

– *Kan der ikke komme et tidspunkt, hvor døden er at foretrække fremfor at overleve?*

– Nej, nej, det mener jeg ikke. Objektivt er den naturligtvis at foretrække. Men livsdriften stikker så dybt i os, at jeg ikke tror på, vi hellere vil dø end overleve. Selv om døden ville være rigtigere, selv om vi godt ved det, vil vi stadig leve, leve, leve. Det er min mening.

– *Kunne man betragte kapoen som en mennesketype, der også eksisterer uden for krigens sammenhæng?*

– Både og. Kapoen er ikke et socialt, nationalt eller religiøst fænomen, det er noget, vi har i os. Når skoleeleven sladrer til læreren om sine kammerater, er han allerede en slags kapo. Men der skal mere til for at nå Lamians grad af perversion. Lamian er ikke nogen harmonisk person. Han er et menneske med en karakterbrist. Men selv han ville, hvis han havde levet et liv under normale forhold, ikke have udviklet så grelle afvigelser. Vores lave drifter og aggressioner bliver jo normalt ikke realiseret, men alene levet ud i fantasien. Det er krigen, som kaster Lamian ud i ondskaben, krigen placerer ham i situationer, hvor mord og misbrug pludselig bliver reelle muligheder. I sådanne ekstreme situationer vil en mand med en karakterbrist have lettere ved at blive kapo.

– *Kapo og Brugen af mennesket kan også ses som undersøgelser af den jødiske identitet. Bl.a. beskriver De jøderne som et folk, der tog offerrollen på sig og ikke gjorde oprør.*

– Ja, det var en erfaring, jeg allerede havde gjort i min familie, og som blev min erfaring generelt med jøderne i mine omgivelser. De opererede ikke med muligheden for at gøre oprør, selv om de meget vel følte det absurde i, at de og deres familier skulle dræbes, alene fordi Hitlers raceteorier havde tildelt dem rollen som ofre. Ofre, hvis skæbne det var at blive udryddet i takt med, at Hitler forfulgte en skæbne som Europas hersker.

– *Deres romaner rummer også eksempler på jøder, som faktisk gør oprør imod offerrollen. Det er tilfældet for Gerhard og Vera Kroner i Brugen af mennesket og for Lamian i Kapo.*

– Ja, for at kunne bekæmpe fjenden bliver de tvunget til at fornægte deres jødiske identitet og de jødiske traditioner, som havde gjort jøderne usynlige og fuldstændig uvante med fysisk kamp. De europæiske jøder kendte alene kampen på ord og var ikke rede til at svare igen på en sådan måde, at det påførte fjenden lidelse og død. Gerhard Kroner handler derfor ujødisk og som serber, da han bliver medlem af modstandsbevægelsen, og alle opgørene med hans far stammer fra dette brud på traditionen. Jeg kendte sådanne unge jøder som Gerhard i Novi Sad under besættelsen – de kom enten i fængsel eller blev dræbt. Men så en dag lang tid efter krigen læste jeg i en rapport om efterkrigstidens retssager imod personellet i Auschwitz om en jøde fra Zagreb, der havde været kapo. Det gav mig ideen til romanen. Jeg tænkte: "aha, jøderne fra Zagreb kender jeg, dem kan jeg skrive om, for dem kan jeg identificere mig med." Der var jo mange forskellige mennesker blandt kapoerne, men det forekom mig netop interessant, at der var tale om en jøde, fordi de var placeret lavest i samfundet og tog denne offerrolle på sig. Men her var en jøde, som ikke havde villet acceptere rollen. Så Lamian er en jøde, som vil flygte fra sin jødiske identitet og sin skæbne, som er at være jøde, at være i en lejr og at skulle dræbes. Han vil ikke acceptere det og bliver kapo.

– *Men er det så muligt at dømme Lamian? Har vi lov til at dømme ham?*

– Naturligvis skal vi dømme ham, men vi må ikke glemme at dømme os selv. Det er svært at sige. Under alle omstændigheder er han en mand med en meget stor skyld. Vi kan ikke tilgive ham, så meget er sikkert, vi kan aldrig tilgive ham. Men forfatteren er ikke dommer. Forfatteren prøver blot at forklare, ikke rationelt, for det er umuligt, men at tegne et portræt, at vise. For ud af ethvert tilfælde står en særlig menneskelig profil tilbage, og hvis læseren ser den, forstår noget ved den, har forfatteren nået sit mål.”

– *I Deres romaner udvikler alle forhold mellem mennesker sig før eller siden til magtkampe, hvor den ene søger at udnytte eller undertvinge den anden. Ofte er det ikke for meget at tale om bødden over for ofret. Ser De ingen muligheder for et ligeværdigt forhold mellem mennesker, tror De ikke, vi til tider kan handle uden egoisme?*

– I alle menneskelige forhold, mellem søskende, mellem ægtefæller, mellem kolleger melder spørgsmålet sig: “bliver jeg udnyttet eller skal jeg udnytte?” Konflikten er uundgåelig. For i det øjeblik et menneske føler en særlig styrke og fornemmer, at det kan klare sig bedre end fx en kollega, vil det begynde at tilkæmpe sig en gunstigere position end denne. Ikke af materielle grunde, men alene fordi det føler en forpligtelse til at gøre det, når nu det har muligheden. Man tænker: “hvorfør skulle jeg sætte mit lys under en skæppe?” I virkeligheden er hele livet en kamp imellem de atomer og molekyler, som vi er. Vi skubber, og vi trækker. Vi ved ikke altid af det, men vi gør det konstant.

– *I Kapo tales der om en “fængselskole”, en “lydigheds-skole”, som alle ofre bliver sat i. Eksisterer en sådan “skole” også uden for krigen, i samfundet af i dag?*

– I samme øjeblik et menneske bliver fanget og sat i en lejr, er det færdigt som et individ med en vilje og selvstændige muligheder. Så eksisterer der kun to roller: den, der misbruger og den, der adlyder. Hvis man er normal, vil man lynhurtigt opfange, at man er den, der skal adlyde. Og så har man lært “lydighedsskolens” lektie. I samfundet er det det samme, se på de prostituerede, se på kvinderne, se på de småkriminelle, alle er de underlagt pengenes eller

overlegenhedens magt. Metoderne, betingelserne og følelserne er ens, i krigen er mønsteret blot trukket skarpere op og resultaterne mere prompte.

– *Da Lamian vender tilbage til den normale tilværelse efter krigen og i slutningen af romanen gør enkelte forgæves forsøg på at åbne sig mod verden, viser det sig, at den minder om krigens realitet. Der er udnyttelse og misbrug af mennesket, der er prostitution og byttehandel...*

– Alt, hvad der eksisterede i lejren, eksisterer også i livet. Livet kan betragtes som en lejr, hvor mennesket venter på afslutningen, en trøstesløs afslutning, for alderdommen er altid elendighed. Gamle mennesker har de samme problemer som lejrfangen, de kan ikke spise, ikke bevæge sig, ikke nyde. De er i den nedbrydningsproces, der går forud for døden. Man kan også vende det om og betragte lejren som et komprimeret livsforløb, hvor mennesket nedbrydes i elendighed før den uundgåelige afslutning, døden. Lejren er udtænkt af mennesker, der ubevidst har reproduceret et mønster, de bærer i sig, nemlig livet og dødens orden. Ved De, jeg debuterede med en novellesamling i 1951, og først 15 år senere begyndte jeg min første roman om krigen, *Blams bog*. I de 15 år skrev jeg om kærlighed etc. og ville aldrig have troet, jeg skulle komme til at skrive om krigen. Men så blev det mig mere og mere klart, at lige netop det måtte jeg. For da jeg fik mine første virkelige fornemmelser af, hvad 2. Verdenskrig havde været, forstod jeg, at alt, hvad jeg tidligere havde skrevet om, også var at finde i krigen, blot i en mere komprimeret, en mere definitiv form. Og så blev jeg en krigens forfatter, først med *Blams bog*, derefter *Brugen af mennesket*, så en novellesamling og endelig *Kapo*.

– *Efter udgivelsen af de 4 bøger fulgte 10 års krig i Jugoslavien. Har disse ti år lært Dem noget nyt om krigens væsen?*

– Nej, det er altid det samme. En gruppe mennesker er dumme nok til at tro, at de kan opnå noget, og så følger al den lidelse... Det er altid det samme.

– *Deres bøger beskriver krigens nedbrydning af mennesket. Hvad gør krigen efter Deres mening ved samfundet som helhed?*

– Et samfund består af individer, der er ingen helhed uden individer, så spørgsmålet er, hvor mange, der bliver berørt af krigen. I bedste fald når krigen ikke alle dele af samfundet direkte, i det mindste for en tid, men under 2. Verdenskrig var hele samfundet berørt. Folk var bange for bomber, sult, tvangsarbejde, lejre, der fandtes intet åndehul eller normalt liv for nogen noget sted. Og denne lange krig sluttede end ikke i 1945, skaderne fortsatte deres virkninger, og samfundet var sygt mange år efter. Ydermere gik krigen i Jugoslavien direkte over i et diktatur, der gjorde, at folket ikke havde mulighed for at komme sig. Man levede straks under presset af en ny undertrykkelse, nu af den kommunistiske ideologi, som man måtte acceptere, ellers kom man i fængsel eller blev slået ihjel. Fra det øjeblik begyndte en ny ødelæggelse af individet og samfundet, en ny sygdom, som først ophørte for få måneder siden.

– *Det er et gennemgående træk for hovedpersonerne i Bru- gen af mennesket og Kapo, at de efter 2. Verdenskrig reproducerer de samme mønstre, som krigen udsatte dem for. Vera bliver påny prostitueret, Lamian fortsætter med at leve efter koncentrationslejrens regelsæt. Tror De, at samfundet som helhed også reproducerer de samme mønstre?*

– Vi har jo levet under dette mønster af krig og diktatur længe. Men når man lever et stykke tid uden diktatur, på normal vis, hvor ideologierne blot er måder at tænke på og ikke noget, man er tvunget til at rette sig efter, løsnes mønstret. Man glemmer, for den menneskelige natur er ikke kun skabt for ideologier, den er også skabt for et andet slags liv.

– *Hvordan genopbygger man et så ødelagt samfund af nedbrudte mennesker?*

– Tiden vil genopbygge. Der er brug for en tid med andre værdier, dagligdagens værdier – familieliv, ordentlig mad, glæde, bøger, livet med naturen og med dyr. Det er altid muligt at genopbygge. Jo længere tid man har været væk fra det normale liv, jo længere tid tager det at nå tilbage til det, men jeg

håber naturligvis, at vores land vil vende tilbage til denne anden måde at leve på.

– *Personerne i Deres romaner finder sjældent lykke. De får tværtimod alle en trøstesløs skæbne. Og de mennesker, der ikke er i krig, går det ikke bedre end dem, der er. Hvad er årsagen til al den elendighed?*

– Den stammer fra menneskets livsvilkår, som er så ringe. Fra altings finalitet, umuligheden af at *blive* og *forblive*, blive og skabe lykke, forblive ung, forblive rask, der er kun nedbrydning og forgængelighed. Allerede fra vi er helt unge, føler vi det, ved at sådan kommer det til at gå. Så min opfattelse er, at kun de ubevidste eller ikke særlig kløgtige kan være lykkelige.

– *Er der slet ikke måder, hvorpå mennesket kan være lykkeligt på trods af disse vilkår?*

– Nej, jeg mener ikke, det er muligt at være lykkelig. Selvfølgelig kan man sige til sig selv: “nu vil jeg ikke tænke på, om jeg risikerer at falde i næste øjeblik eller på, hvordan livet ser ud om ti år, nu vil jeg nyde øjeblikket.” Med tidens mange teknologiske muligheder er der desuden opstået en ny trend. Folk bruger rask væk to måneders løn på at rejse steder hen, som man for hundrede år siden kun kunne drømme om. De tror, at når alle disse muligheder eksisterer, er det umuligt at være ulykkelig og opretholder en “keep-smiling-verden”. Det er alt sammen måder at arrangere sin lykke på. Ud af sit liv laver man et teaterstykke, som man i lige så høj grad selv er tilskuer til. Jeg kender sådanne mennesker og finder dem meget uinteressante. Men selvfølgelig er der små ting i tilværelsen, som kan give glæde og veltilfredshed. Hvad det er, er subjektivt. Så her i livet må vi blot være så glade, som vi kan og så ulykkelige, som vi er nødt til at være.

– *Kapo er jo i virkeligheden en jeg-fortælling, selv om den fortælles overvejende i 3. person. Fortælleren er Lamian, som ser sig selv udefra og kun enkelte gange når frem til at sige “jeg”.*

– Ja, jeg ville gerne have skrevet hele romanen som en jeg-fortælling. Men af en eller anden grund, jeg ved ikke hvorfor, ikke af skam, men alligevel er det

for... Lamians handlinger er for forfærdelige, for forfærdelige til at forestille sig, at han ville fortælle eller skrive om dem til nogen. Men da jeg alligevel vidste med mig selv, at det var en jeg-fortælling, skrev jeg enkelte steder "jeg".

– Men kan man også se det sådan, at Lamian på grund af sin fornægtelse af sin jødiske identitet og på grund af sine handlinger i lejren har mistet sit selv og dermed evnen til at sige "jeg"?

– Det er meget spændende, hvad De dér siger. Ja, naturligvis, sådan kan man også tænke det. Ved De, når man skriver, er alting ikke planlagt. Man fornemmer, hvad man skal skrive. Nogle gange går det galt, andre gange bliver det godt.

– Da jeg læste Kapo, var der tider, hvor jeg havde lyst til at kaste bogen langt væk, fordi rædslerne blev for uudholdelige ...

– Ja, sådan havde jeg det også, da jeg skrev den.

– men alligevel læser man videre, fordi man vil vide, hvad der sker. Lamian er skyldig, fordi han har gjort alt for at overleve, for at nå frem til det næste øjeblik. Som læser må man igennem de samme rædsler som Lamian, hvis man vil finde ud af, hvordan bogen ender. Har De søgt at gøre læseren skyldig i samme brøde som Lamian, nemlig ønsket om, rædslerne til trods, at nå frem til den næste side i bogen?

– Ha, Ha... Nej, men jeg har forsøgt at lave kompositionen således, at læseren ikke kan undslippe. Så han ikke kan sige: "nej, nu er det nok" og så bare læse de sidste 5 sider af romanen. For dér opdager han, at det ikke, som man får at vide i begyndelsen, er Helena, Lamian møder. Læseren er nødt til at finde ud af, hvorfor og hvordan, dét går til. Når vi læser en bog, stræber vi efter slutningen. Men i mange af mine romaner har jeg placeret historiens slutning i begyndelsen. Sådan er det i *Brugen af mennesket* og altså også i *Kapo*, hvor man har slutningen, eller det man tror er slutningen, på bogens første sider. Men jeg sørger dog altid for at motivere læserens ønske om at læse sig frem til *hvorfor og hvordan*.

– I begyndelsen af *Brugen af mennesket* er der netop et kapitel kaldet *Måder at dø på*, som på én gang afslører, hvordan alle bogens personer dør. Er den fortælleteknik en måde at holde livets vilkår frem for læseren, således at denne hverken på romanpersonernes eller på egne vegne gør sig nogen illusioner om, at der kan være en anden udgang?

– Døden er selvfølgelig noget, som uundgåeligt vil komme. Det ved vi. Men først skal vi dog leve. Nej, min ide med kapitlet *Måder at dø på* var en anden. Normalt i romaner er det jo sådan, at der fortælles en historie, og så hen ad vejen strøes forskellige oplysninger om personerne ud: hvordan de går klædt, hvordan de bor, og til sidst hvordan de dør. Men jeg tænkte: "nu samler jeg simpelthen alle disse oplysninger om de forskellige personer på ét sted: ét kapitel om, hvordan de dør, ét kapitel om hvordan de bor, ét kapitel om deres udseende, ét kapitel om deres adskillelser fra hinanden etc. Det giver en fornemmelse af æsker. Ved De, at i Auschwitz var der rum til det hele. Et rum kun til sko, et andet kun til briller, et tredje kun til tøj. I det litterære liv er det lidt det samme: man kan samle det hele og fortælle det på én gang, man kan gøre en stor omvej fra begyndelsen til slutningen, eller man kan køre i cirkler fra den ene person til den anden. Med min teknik ville jeg give et indtryk af, at tilværelsen er en samling, en samling af menneskeliv, af ting, af tanker etc.

– Lamian leder efter et menneske at sige sit sidste ord til, Vera i *Brugen af mennesket* udtrykker behov for at fortælle sine oplevelser til nogen, Frøkenen i samme roman skriver dagbog for at udholde sin ensomhed. Det kunne se ud som om, at ordet, det at fortælle og dermed også litteraturen tildeles et skær af håb, midt i al elendigheden. Hvilken rolle mener De, litteraturen har?

– Nøjagtig den, De beskriver. En mulighed for at udtrykke sig, at drage nogle konklusioner og åbenbare dem, at efterlade et budskab. I forbindelse med 2. Verdenskrig er dens rolle at minde om og at give en fornemmelse af en tid. Det er ikke de faktiske begivenheder eller de faktiske personer, man skriver om. For i skriften forandres stoffet og bliver til muligheder, muligheder for hvordan det kan have været. Det er indtryk, mit indtryk af den tid, som

indgår i en række af andre indtryk, fra andre forfattere, og sammen former de en kæde, som går fra generation til generation. En kæde, der fortæller om mennesker, om deres liv og skæbne. Jeg... forfatteren har et ønske om at deltage i kæden. Som en sportsmand i De Olympiske Lege.

– *Hvorledes skal man så forstå, at Frøkenens dagbog bliver brændt i slutningen af Brugen af mennesket, denne dagbog som jo også hedder Poesi?*

– Det er der ingen dybere mening i. Nej, nej, slet ikke. Og faktisk bliver dagbogen ikke brændt, for den eksisterer. De skal vide, at det er en virkelig dagbog, fra første til sidste ord. Jeg har ikke foran-

dret det mindste. Dagbogen eksisterer her i Novi Sad, i den gamle kulturinstitution Matica Srpska.

– *Så mens Deres romaner frarøver os vore illusioner om, at der kan være lykke i livet, efterlader de os et håb om, at litteraturen kan bibringe os noget...*

– Ja, litteraturen er en kæde, vi kan holde i vore hænder, mens vi læser.

På dansk ved Per Jacobsen

Interviewet offentliggøres også i Beograd-tidsskriftet "Knjizevnik glasnik", nr. 3, 2001